

Nezamestnaní a dôsledky nezamestnanosti

Denisa Fedáková, Spoločenskovedný ústav SAV Košice, dfedak@saske.sk

FEDÁKOVÁ, Denisa. Unemployed and consequences of unemployment. Individual and Society, 2003, Vol. 6, No. 4.

The aim of the recent study is to provide the main characteristics of people without job and give the information about the possible impact of unemployment. The paper submits a review of contemporary findings concerned with unemployed people and their financial deprivation, everyday-life changes, emotional distress and their social situation.

Job. Unemployment. Financial deprivation.

Nezamestnanosť ako faktor závažnej zmeny spôsobu života je udalosťou, ktorá si vyžaduje veľké adaptačné úsilie zamerané na novovzniknutú situáciu. Strata zamestnania so sebou prináša negatíva v podobe zníženia životnej úrovne, vylúčenia zo sociálnych vzťahov a narušených životných istôt. Dnešná spoločnosť vysoko vyzdvihuje hodnotu práce, a tak významne ovplyvňuje skutočnosť, že človek nechce byť pasívnym objektom, ale aktívnym subjektom pretvárajúcim prostredie okolo seba.

1. Význam práce

Práca predstavuje pre jedinca dôležitú podmienku jeho dôstojnej existencie, poskytuje mu nielen materiálny úžitok, ale aj pocit seberealizácie a spoločenskej užitočnosti. Psychologický význam práce je daný tým, že človeka formuje po stránke rozumovej, emocionálnej, duševnej aj telesnej. Na zdôraznenie významu práce poslúžia nasledujúce fakty: a) práca je základným, historicky prvotným druhom ľudskej činnosti; b) právo na prácu patrí k základným ľudským právam.

Práca je činnosťou, ktorá potvrdzuje jedinečnosť človeka vo vzťahu k spoločnosti. V našej spoločnosti pretrvávajú tradične vysoká hodnota práce. Z hľadiska životnej dráhy určuje práca začiatok a koniec ekonomickej aktivity ľudí. Giddens (in Mareš, 2002) sumarizuje šesť charakteristík platenej práce, ktoré majú pre človeka kľúčový význam:

- peniaze - finančný príjem je veľmi silným motivačným činiteľom a zdrojom uspokojovania potrieb;
- úroveň činností - práca je základnou pre získavanie a zdokonaľovanie schopností a zručností človeka, a to aj vtedy, ak sa jedná o stereotypnú prácu;
- rozmanitosť života - práca umožňuje človeku vstúpiť aj do iných sociálnych rámcov a kontextov, ako je domáce prostredie;
- štruktúra času - organizovanie si denného režimu v súlade s pracovným rytmom;
- sociálny kontakt - pracovné prostredie ponúka možnosť vytvárať sociálne vzťahy a príležitosť participovať na širších aktivitách s ostatnými ľuďmi;
- osobná identita - zamestnanie ponúka stabilnú sociálnu identitu.

Mayerson (in Výrost, Slaměník, 1998) tvrdí, že ľudské správanie smeruje predovšetkým k práci, t. j. produktívnej práci, ktorá vytvára predmety a hodnoty, ktoré spoločenstvo uznáva a identifikuje sa s nimi.

Tak sa prácou vytvára symbolický svet, v ktorom človek žije. Práca je pritom dnes stále viac kľúčovou formou ľudského konania z hľadiska budovania hodnoty samého seba. Strata práce predstavuje pre jedinca traumatizujúci zážitok. Človek bez zamestnania stráca najsilnejšie objektívne spojenie s realitou, zmocňujú sa ho pochybnosti o vlastných schopnostiach, neistota a strach z budúcnosti. V tejto súvislosti treba pripomenúť, že podstatou nezamestnanosti nie je nedostatok práce, ale nedostatok plateného zamestnania. Psychická reakcia na stratu zamestnania je tým väčšia, čím silnejšie sú motívy k práci. Tie môžu byť rôzne a môžu mať individuálne relatívny význam: peniaze, aktivita, sebarealizácia, sociálny kontakt, samostatnosť. Pod vplyvom nezamestnanosti sa motivácia mení, pretože mnohé potreby nemôžu byť uspokojované vo zvyčajnej miere, prípadne zvyčajným spôsobom.

2. Nezamestnaní a ekonomická deprivácia (ekonomické dôsledky)

Ekonomická deprivácia predstavuje pre nezamestnaného človeka zložitý a konzistentný problém. Prejavuje sa zmenšením množstva výberu a obmedzením celkovej spotreby. Nezamestnaní pociťujú nielen nedostatok vecí osobnej potreby, ale aj stratu možnosti potvrdiť výdavkami svoj sociálny status. Upadajú na nižšiu úroveň, nemôžu si dovoliť to, čo ostatní z ich sociálnej vrstvy. Nedostatok finančných prostriedkov sťažuje jednotlivcom plánovanie a organizovanie svojej budúcnosti, znižuje ich osobnostnú autonómiu a schopnosť žiť zabehaným životným štýlom. V dôsledku ekonomických obmedzení sa mení životný štýl dlhodobo nezamestnaných. Nastáva totiž situácia „málo prostriedkov a veľa času“. Waters a Moore (2001) uvádzajú, že ekonomická deprivácia sa odzrkadľuje v oblasti nevyhnutných materiálnych potrieb a v znížení výdavkov na oddychové aktivity a nadštandardné výdavky.

Niektoré štúdie poukazujú na rozdiely medzi mužmi a ženami v reakciách na finančné ťažkosti. Muži sa obávajú viac nepriamych dôsledkov finančnej deprivácie, napr. strata príjmového statusu, zatiaľ čo u žien sú to obavy spojené s priamymi dôsledkami nedostatku financií, napr. platenie účtov (Leefflang a kol., 1992). Výsledky rozsiahlejšej štúdie Fieldena a Davidsona (2001) poukazujú na intersexuálne rozdiely v skupine nezamestnaných manažérov. Muži bez zamestnania uvádzajú ako hlavné zdroje stresu po finančnej stránke to, že prídu o služobné auto, stratia pozíciu živateľa rodiny, budú trpieť nedostatkom adekvátnej stravy a dlhmi. Nezamestnané ženy ako zdroj stresu v tejto oblasti uvádzajú obmedzovanie vo výbere potravín, nedostatok prostriedkov na dovolenky a spoločenské akcie.

Výskum dlhodobo nezamestnaných v ČR priniesol zistenia, že respondenti po šiestich mesiacoch bez práce preukazovali ochotu zmeniť obsah práce a charakter pracovného pomeru, aby prácu získali, vykazovali však minimálnu mzdovú flexibilitu. Viac ako polovica opýtaných nezamestnaných nebola ochotná prijať nižšiu mzdu ako mali v zamestnaní, o ktoré prišli. Vo všetkých vzdelanostných kategóriách nastala zhoda medzi priemernou hranicou nimi akceptovateľného príjmu (minimálnej mzdy, ktorá by ich podnietila k vstupu do nového zamestnania) a príjmom, ktorý podľa ich názoru môžu reálne v novom zamestnaní získať (Mareš a kol., 2003).

Špecifickou skupinou sú mladí nezamestnaní, ktorým sa po ukončení štúdia nepodarilo získať prácu kvôli nedostatku voľných pracovných miest. Nezamestnanosť môže pre nich znamenať viac negatívnych dôsledkov ako pre iné vekové kategórie:

- nevytvoria si potrebné pracovné návyky (zvyknú si na rolu nezamestnaného a na peňažnú podporu);
- hrozí riziko asociálneho správania (spôsobené nadbytkom času, nudou, nedostatkom programu a povinností, vylúčením so spoločnosti) (Vágnerová, 1999).

Mladí nezamestnaní sú zväčša slobodní a žijú s rodičmi, čo výrazne znižuje ich finančné nároky. Podpora im postačuje, a teda nemusia byť motivovaní k hľadaniu práce. Iná situácia je u nezamestnaných absolventov vysokých škôl, kde ekonomické hľadisko výrazne vystupuje do popredia. Hlavným dôvodom je fakt, že mnohí z nich si v tomto období zakladajú, alebo už žijú v rodinách. Nedostatočný príjem jedného člena rodiny tak postihuje viac osôb (Buchtová in Výrost, Slaměník, 2001). Džuka (1999) uvádza, že subjektívne hodnotenie vlastnej finančnej situácie mladých ľudí možno považovať za nepriameho ukazovateľa ekonomickej potreby práce.

3. Nezamestnaní a nedostatok životnej náplne

Stratou zamestnania či nemožnosťou nájsť si zodpovedajúce pracovné uplatnenia je človek pozbavený možnosti realizovať a presadiť sa pri produkovani prospešných hodnôt, saturovať svoje potreby účasťou na spoločenskej delbe úloh a povinností. Potreba zmysluplnej aktivity nie je dostatočne alebo vôbec saturovaná. Nezamestnaní pociťujú narušenie denného režimu a bežného životného stereotypu. Tým, že

nemajú žiadne povinnosti môžu upadať do apatie a nečinnosti. Častou obrannou reakciou na takúto situáciu je formálne zachovanie stereotypu. Nezamestnaný napr. každé ráno vstáva v určitom čase a odchádza z domova, presne tak, ako to robil predtým a pod. (Vágnerová, 1999). Nájdenie si vhodnej alternatívy, ktorá by vyplňala voľný čas aktívnou činnosťou, je vhodným riešením situácie nezamestnanosti. Najvhodnejšou skupinou na realizáciu tejto možnosti sú mladí nezamestnaní, ktorí prejavujú výraznejší záujem o ďalšie vzdelávanie, kurzy a tréningy v porovnaní so staršou generáciou. Je to spôsobné tým, že mladí ešte nemajú pevne vybudovanú zamestnaneckú identitu, nie sú v časovej tiesni, sú optimistickejšie naladení a rodina ich finančne podporuje. Rozpad časovej štruktúry dňa a neuspokojovaná potreba aktivity môžu mať z dlhodobého hľadiska negatívne následky:

- v oblasti psychického zdravia (distres, nárast depresivity, negatívne zmeny v sebaopínaní, sociálnom poznávaní, úzkosť);
- v oblasti fyzického zdravia (príznaky organických ochorení srdcovo-cievneho systému, tráviaceho a vylučovacieho systému, pohybového systému, alkoholové a drogové závislosti).

Časová štruktúra je jednou z latentných funkcií práce a jej zachovanie má pre nezamestnaného význam v zmysle zachovania psychického a fyzického zdravia. Každodenná aktivita pôsobí ako psychicky podporný prostriedok. Hawort a Ducker (in Waters, Moore, 2002) sledovali oddychové (voľnočasové) aktivity, ktoré chápali ako čiastočnú náhradu pracovných aktivít. Porovnávaním foriem aktívneho a pasívneho oddychu mladých nezamestnaných dospeli k záverom, že aktívne využitý voľný čas („active leisure“) naplňal latentné funkcie práce vo väčšej miere než voľný čas strávený pasívne („passive leisure“). Iní autori uvádzajú delenie voľnočasových aktivít na spoločenské (kolektívne) a individuálne. Spoločenské aktivity poskytujú väčšie možnosti pre sebarozvoj a upevňovanie rolí ako aktivity individuálne. Zníženie počtu sociálnych kontaktov a spoločenských zážitkov vedú nezamestnaných k tomu, že uprednostňujú individuálne aktivity, ktoré sú časťou ich osobnej identity (Waters, Moore, 2002). Niektorí nezamestnaní si dokážu vytvoriť náhradnú časovú štruktúru, no pre mnohých to predstavuje problém. Väčšinou uvádzajú, že ich deň je menej štruktúrovaný a menej účelovo prežitý v porovnaní so zamestnanými ľuďmi. Tí, ktorí si dokázali vytvoriť náhradnú časovú štruktúru, sú na tom lepšie po psychickej stránke, majú vyššie skóre celkovej pohody, vyššie sebavedomie a nižšiu úroveň depresívnych znakov (Šolcová, Kebza, 2001).

4. Nezamestnaní a zmena sebahodnotenia

Človek si v aktívnej interakcii s reálnymi životnými kontextami utvára profil svojej osobnosti. Ide o celoživotný proces budovania a rozvoja predpokladov jednotlivca realizovať sa ako tvorivá, zrelá a sociálne zdatná osobnosť. Jedným z rozhodujúcich ukazovateľov kvality začlenenia osobnosti do spoločnosti je to, aké hodnoty svojou činnosťou produkuje, nakoľko sú tieto hodnoty ostatnými akceptované a oceňované. Vyradenie zo skupiny zamestnaných so sebou často prináša nepríjemné pocity zbytočnosti, neúspechu. Nezamestnaní prichádzajú o možnosť získať si žiadúcu sociálnu pozíciu, ukázať čo dokážu. Strata zamestnania ovplyvňuje negatívnym spôsobom sebahodnotenie, znižuje sebavedomie a sebaúctu, niekedy vedie k vzniku pocitov menejcennosti. Zníženie sebahodnotenia nezamestnaných je jedným z najčastejšie popisovaných dôsledkov nezamestnanosti okrem depresie a zhoršeného psychického zdravia. Nezamestnaný človek stráca po určitej dobe schopnosti a zručnosti, ktoré nevyužíva. Postupne vyhasínajú aj pracovné návyky. Dochádza k stagnácii osobnosti. Schraggeová s Roškovou (2003) uvádzajú rozdiely medzi nezamestnanými a tými, ktorým sa podarilo znovu sa zamestnať. Výsledky poukazujú na to, že dlhodobo nezamestnaní majú významne nižšiu mieru sebahodnotenia a sebadôvery oproti znovu zamestnaným. Ďalej uvádza, že vyššia tendencia dlhodobo nezamestnaných hľadať vysvetľujúce príčiny nezamestnanosti vo vonkajších faktoroch môže byť určitým obranným mechanizmom a prevenciou voči sebaobviňovaniu.

Často diskutovanou otázkou pri riešení problému nezamestnanosti v súvislosti s potrebou hľadania si práce a znovuzamestnania je, či skutočne platí, že akákoľvek práca je lepšia ako nezamestnanosť a že mentálne a fyzické zdravie človeka sa zlepšuje, ak sa človek opätovne zamestná. Skutočnosť je taká, že nie u každého sa strata práce spája s pochmúrnym obrazom depresie, apatie a zhoršením zdravia. A naopak, že zamestnanie s neistou budúcnosťou môže pôsobiť veľmi negatívne na zdravie a psychiku človeka. Podľa Halvorsena (1998) je veľmi podstatné rozlišovať medzi istým a neistým pracovným miestom a rovnako aj medzi lepšími alebo horšími pracovnými podmienkami v porovnaní s predchádzajúcim zamestnaním. Výsledky dokázali, že mať prácu bez jasnej perspektívy, alebo mať neuspokojujúce pracovné podmienky je rovnako stresujúce, ako byť dlhodobo nezamestnaným.

5. Nezamestnaní a sociálne prostredie

Človek má v zamestnaní možnosť nadviazať množstvo kontaktov, stretáva sa s inými ľuďmi. Vytvára si formálne a neformálne vzťahy. Má možnosť získať inú sociálnu skúsenosť ako v rodine. Sociálna integrácia je významným determinantom psychickej pohody a zdravia. Stratou zamestnania vedie k sociálnej izolácii a osamelosti. Stratou práce sa rušia sociálne kontakty, ktoré si jedinec na pracovisku vybudoval a tie nie je možné nahradiť a len ťažko sa dajú ďalej udržiavať. Pramení to predovšetkým z toho, že sa strácajú spoločne zdieľané skúsenosti a zážitky. Pocit stigmatizácie stratou zamestnania je ďalším motívom vedúcim k obmedzeniu sociálnych kontaktov. Nezamestnaní sa väčšinou vyhýbajú tým, ktorí prácu majú, ale vyhýbajú sa aj kontaktom s inými nezamestnanými, pretože sú pre nich depresívne (Mareš, 2002).

Sociálna izolácia neznamená len fyzickú osamelosť individua, ale predovšetkým izoláciu od majoritnej populácie. Tento problém nastáva predovšetkým v miestach s vysokou mierou nezamestnanosti, kde nezamestnaní nežijú obklopení zamestnanými, ale ľuďmi s rovnakým osudom. Do izolácie sa dostáva aj rodina nezamestnaného. Stratou práce jedného z jej členov je záťažovou situáciou pre celú rodinu. Ak sú v rodine bez práce dvaja jej členovia, čo je častý prípad v regiónoch s vysokou mierou nezamestnanosti, stresy pôsobiace na rodinu sa často znásobujú. Stratou statusu, ktorá je s nezamestnaným spojená, sa dotýka aj rodiny, a to nielen v zmysle straty statusu rodiny v širšej spoločenskej štruktúre, ale bezpochyby aj v zmysle straty statusu nezamestnaného v rámci rodiny. Nezamestnanosť má na rodinu viacero negatívnych vplyvov:

- finančné problémy;
- zmena rolí (najmä v prípadoch, ak o prácu príde hlavný živiteľ rodiny);
- napätie;
- narušenie vzťahov medzi členmi rodiny (v niektorých prípadoch aj ich rozpad);
- domáce násilie;
- narušenie stereotypu rodinného života.

Nezamestnanosť preveruje kvalitu rodinných vzťahov a lepšie ju zvládajú ľudia, ktorí sa majú o koho oprieť, ktorí majú možnosť otvorene o svojej situácii s rodinou hovoriť. Rodina nie je nezamestnanosťou len ohrozovaná, ale môže ňou byť aj pozitívne ovplyvnená a to v zmysle poskytovania podpory a v prejavoch rodinnej solidarity. Sociálna opora zo strany (životného) partnera a rodiny zohrávajú v náročných situáciách významnú úlohu. Podstatné je, aby to bola emocionálna opora poskytujúca pocit sociálneho prijatia (Šolcová, Kebza, 2001). Ako uvádza Halvorsen (1998) rozpad manželstva je silným zdrojom stresu a pre nezamestnaného znamená stratu sociálnej opory zo strany partnera a predstavuje pre človeka negatívne ovplyvnenie jeho psychickej pohody. Rovnako uvádza aj Grossi (1999), že tí nezamestnaní, ktorí boli rozvedení, uvádzali viac emocionálneho distresu ako tí, ktorí žili v manželstve alebo sami. Solidarita rodiny môže nezamestnaného podporiť a predstavovať akýsi zdroj istoty, bezpečia a ekonomického zázemia. Prijatú takúto podporu je však jednoduchšie pre človeka v určitej role napr. pre matku, syna. Pre muža, od ktorého sa očakáva ekonomické zabezpečenie, to nemusí byť také jednoduché. Nezamestnaní manažéri uvádzali, že problémy spojené s ich nezamestnanosťou riešili výlučne v kruhu blízkej rodiny, ktorá pre nich bola hlavným zdrojom emocionálnej opory. Nečakané zistenia priniesli výpovede nezamestnaných manažérov, ktoré uvádzali, že zo strany rodiny a priateľov sa im nedostávalo podpory (Fielden, Davidson, 2001). Pre mladých nezamestnaných je rodina akýmsi záchranným kolesom, ktoré ich drží nad hladinou.

6. Nezamestnaní a pocit bezmocnosti

Pokiaľ nemôže nezamestnaný nájsť prácu dlhšiu dobu, dostáva sa do fázy adaptácie na štýl života nezamestnaného, pre ktorý je typická rezignácia, strata nádeje, fatalizmus, pasivita. Človek prestáva byť aktívny, pretože sa domnieva, že jeho snaha nemá zmysel a pod vplyvom tohto presvedčenia znižuje svoje aspirácie. Stratou zamestnania ovplyvňuje negatívnym spôsobom sebahodnotenie, znižuje sebaúctu, niekedy dokonca vedie k pocitu menejcennosti. Nezamestnaný môže mať pocit straty kontroly nad svojím životom, môže sa cítiť bezmocný. Pod vplyvom nejasnej budúcnosti a beznádeje dochádza k strate životnej perspektívy. Stav nezamestnanosti môže aktivitu človeka znížiť alebo akcelerovať. Znížená aktivita znamená, že jedinec na svoju situáciu rezignoval a nič nerieši. Často sa vzdáva a vníma nezamestnanosť ako svoj osud, na ktorom nič nezmení. Táto reakcia je častá u ľudí s nízkym vzdelaním a s mnohými negatívnymi skúsenosťami. Zvýšená aktivita vo forme posilnených vôľových vlastností sa môže prejavovať v snahe zlepšiť svoju situáciu a nájsť si prácu. V tejto súvislosti sa hovorí o tzv. fighting spirit, bojovnosti, ktorá je lepším predpokladom pre zvládnutie ťažkostí ako pasívna stratégia (Vágnerová, 1999).

Reakcie jedinca na nezamestnanosť čiastočne závisia na tom, ako si človek nezamestnanosť vysvetľuje. Emocionálne prežívanie situácie a správanie budú ovplyvnené tým, či príčina nezamestnanosti je

považovaná za vonkajšiu alebo vnútornú, stabilnú alebo nestabilnú, globálnu alebo špecifickú a či sú výsledky považované za ovplyvniteľné reakciami jedinca, alebo sú na týchto reakciách nezávislé (Buchtová in Výrost, Slaměník, 2001). Nezamestnaní, ktorým sa nedarí zamestnať, vidia príčiny v prvom rade v externých okolnostiach - zlá ekonomická situácia v spoločnosti, neschopnosť vlády, úmyselná redukcia pracovných miest súkromným sektorom. Na druhom mieste vidia príčiny v sebe a vo svojich osobnostných vlastnostiach a nedostatkoch. V poslednom rade vidia príčinu v nedostatočných kompetenciách ako je vzdelanie, skúsenosť, zručnosti, ale i nedostatok snahy.

Dobre známou teóriou, ktorá vysvetľuje mechanizmy, ako ľudia zvládajú stresové udalosti, je Seligmanova teória naučenej bezmocnosti. Podľa tejto teórie opakované nekontrolovateľné situácie zlyhania a neúspechu vedú jedinca k presvedčeniu, že aj v budúcnosti ho čakajú neúspechy. Dôsledkom je behaviorálny, motivačný a emocionálny deficit podporujúci presvedčenie o vlastnej bezmocnosti predikovať a zvládať náročné životné situácie v budúcnosti. To znamená, že jedinec očakáva, že výsledky nebudú závisieť od jeho reakcií. Ak sa teda akákoľvek snaha nezamestnaného zamestnať sa končí neúspechom, môže na základe tejto skúsenosti nastať presun k pocitom bezmocnosti. Nezamestnaný tak dospieva k presvedčeniu, že získanie nového zamestnania je úplne nezávislé od jeho konania. Vyššia tendencia dlhodobo nezamestnaných hľadať vysvetľujúce príčiny nezamestnanosti vo vonkajších faktoroch môže byť na jednej strane určitým obranným mechanizmom a prevenciou voči sebaobviňovaniu, na druhej strane vyjadrením toho, že neveria, že majú v moci ovplyvniť svoj život (Schraggeová, Rošková, 2003). Cassidy (2001) v tejto súvislosti uvádza, že jedinca, podľa ktorých nie je v ich silách udalosti ovplyvňovať, zvládajú záťažové situácie ťažšie ako tí, ktorí majú kontrolu udalostí vo svojich rukách.

7. Záver

Vzhľadom na význam práce a zamestnania v našej spoločnosti nie je pochýb o tom, že nezamestnanosť má silný vplyv na spoločenský život, aj na život samotných nezamestnaných. My sme sa v našej štúdiu zamerali práve na jedinca - nezamestnaného a na dôsledky, ktoré sú so stratou zamestnania spojené. Netýka sa to pritom len poklesu životnej úrovne, spojeného s poklesom príjmu, ale aj o výrazné zmeny v každodennom živote, spoločenských vzťahoch, hodnotách, v sociálnych inštitúciách (najmä v rodine). Nezamestnaní majú menej priestoru pre prijímanie zásadných rozhodnutí o svojom živote a menšiu šancu rozvíjať svoje zručnosti. Strata zamestnania neznamena len sociálnu izoláciu, ale aj celkový pocit bezmocnosti voči svojmu osudu. Hoci strata zamestnania v našej spoločnosti je už takpovediac bežným javom, doposiaľ sa podniklo len málo pokusov o redukciu jej dôsledkov. Záujem o túto problematiku na psychologickom „poli“ je síce neodškriepiteľný, no nie je postačujúci. Z nášho pohľadu je chyba predovšetkým v nedostatočnej spolupráci ako s inštitúciami, tak aj medzi samotnými psychológmi.

Literatúra

- Buchtová, B.:** Sociální psychologie nezaměstnanosti. In: Výrost, J. - Slaměník, I. (Eds.): Aplikovaná sociální psychologie II. Praha: Grada 2001.
- Cassidy, T.:** Self-categorization, coping and psychological health among unemployed mid-career executives. *Counselling Psychology Quarterly*, 14, 2001, 4, s. 303-315.
- Džuka, J.:** Psychosociálna a ekonomická potreba práce u nezamestnanej mládeže a subjektívna pohoda. *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*, 36, 2001, 4, s. 311-328.
- Fielden, S. L. - Davidson, M. J.:** Stress and gender in unemployed female and male managers. *Applied psychology: an international review*, 50, 2001, 2, s. 305-334.
- Grossi, G.:** Coping and emotional distress in a sample of Swedish unemployed. *Scandinavian journal of psychology*, 40, 1999, s. 157-165.
- Halvorsen, K.:** Impact of re-employment on psychological distress among long-term unemployed. *Acta sociologica*, 41, 1998, s. 227-242.
- Mareš, P. - Sirovátka, T. - Vyhliđal, J.:** Dlouhodobě nezaměstnaní - životní situace a strategie. *Sociologický časopis/Czech sociological review*, 39, 2003, 1, s. 37-54.
- Mareš, P.:** Nezaměstnanost jako sociální problém. Praha: SLON 2002.
- Roberts, K. - Fagan, C. - Fóti, K. - Jung, B. - Kovatcheva, S. - Macháček, L.:** Youth unemployment in East-central Europe. *Sociológia*, 29, 1997, 6, s. 681-684.
- Schraggeová, M. - Rošková, E.:** Psychologické súvislosti znovuzamestnania. *Československá psychologie*, 2003, 1, s. 42-55.
- Solcová, I. - Kebza, V.:** Nezaměstnanost a zdraví. *Československá psychologie*, 2001, 2, s. 127-134.
- Vágnerová, M.:** Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál 1999.
- Výrost, J. - Slaměník, I. (Eds.):** Aplikovaná sociální psychologie I. Člověk a sociální instituce. Praha:

Portál 1998.

Waters, L. E. - Moore, K. A.: Reducing latent deprivation during unemployment: The role of meaningful leisure activity. *Journal of Occupational and organizational psychology*, 75, 2002, s. 15-32.

Waters, L. E. - Moore, K. A.: Coping with economic deprivation during unemployment. *Journal of economic psychology*, 22, 2001, s. 461-482.